

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

130:4 • 2010

Medkänslans makt och gränser

Nya linjer i känslornas historia

Annika Sandén & Joachim Östlund

”Jag är nu som ett barn i vaggan. Jag kan intet hjälpa mig själv utan gud och goda människor. Min k: broder gör han sitt bästa för Jesu namn skull att di måtte få ha en arm bössa uti kyrkorna i staden eller på landet till att församlas några penningar för en fattig slav och fånge som sitter hos den omilda turken [...]”¹

Dessa rader skrev den unge sjömannen Johan Wiggman hem till sin familj från sin fångenskap i Algier den 29 november 1721. Ordalydelsen ger uttryck för desperation och armaste hjälplöshet men också för en tro på att det där hemma fanns hjälp att få. För att understryka sin förtvivlade belägenhet jämförde sig Wiggman med det lilla barnet, bokstavligen beroende av andras omvårdnad och välvilja för att överleva. Barnet i vaggan med all dess mänskliga sårbarhet och inneboende styrka illustrerar det resonemang som ska föras i denna artikel. Det vill säga att människor ibland tycks fordra stöd och skydd från andra, som i sin tur kan uppfatta behoven och handla

1. Biographica, RA.

Fil. dr Annika Sandén, f. 1969, är postdok vid Enheten för historia, Institutionen för studier av samhällsutveckling och kultur, Linköpings universitet. Av tidigare publikationer kan nämnas avhandlingen *Stadsgemenskapens resurser och villkor: samhällsyn och välfärdsstrategier i Linköping 1600–1620* (2005); ”En sedelärande historia från Kisa: domkapitlet i östgötskt 1600-tal”, i Marie Lindstedt Cronberg & Chatarina Stenqvist (red), *Förmoderna livshållningar: dygder, värden och kunskapsvägar från antiken till upplysningen* (2008), samt ”Kyrkan, kvinnorna och hierarkiernas dynamik”, *Historisk tidskrift* 126:4 (2006).

Adress: Enheten för historia, ISAK, Linköpings universitet, 581 83 Linköping
E-post: annika.sanden@liu.se

Fil. dr Joachim Östlund, f. 1973, är forskare och lärare vid Historiska institutionen, Lunds universitet. Östlund disputerade år 2007 på avhandlingen *Lyckolandet: maktens legitimering i officiell retorik från stormaktstiden till demokratins genombrott*. Som exempel på hans senare arbeten kan nämnas ”Swedes in barbary captivity: the political culture of human security, circa 1660–1760”, *Historical Social Research* 35:4 (2010), och ”Dygdens prövning: europeiska slavberättelser om livet i marockansk frihet”, i Catharina Stenqvist & Marie Lindstedt Cronberg (red.), *Dygder och odygder: förmoderna perspektiv på tillvaron* (2010).

Adress: Historiska institutionen, Lunds universitet, 220 02 Lund
E-post: Joachim.Ostlund@hist.lu.se

för att möta dem. Kanske gav Wiggmans vädjan genklang i hemlandet. Eller ska hans rop och böner förstås på ett helt annat sätt? Kan vi överhuvudtaget förstå och tolka känslor som omsorg och välvilja i äldre tider, och viktigare, hur går vi som forskare tillväga för att spåra dem?

1700-talstänkaren Adam Smith noterade att människan, så självisk hon är, besitter känslor som sympati och medlidande, som inte alls behöver vara sammankopplade med den egna lyckan eller välbefinnandet. Människan intresserar sig för lyckan hos andra, och unnar dem den, "though he derives nothing from it, except the pleasure of seeing it", inleder han sitt berömda verk.² Den här artikeln tar emellertid inte sin huvudsakliga utgångspunkt i det faktum att människor kan känna sympati för andra, och att detta genom historien har renderat i donationer och allmosor till hjälp för utsatta och behövande. I stället intresserar vi oss för hur känslor för andra har format system av olika slag, i vilka exempelvis medkänsla och omsorg är inbyggda. Institutionerna garanterar då känslorna, oavsett om de enskilda personerna i ett sammanhang känner dem eller inte. Inte desto mindre vilar Adam Smiths moralfilosofiska ande över de resonemang som förs i den här artikeln, eftersom grunden för olika slags system för omsorg oundvikligen baseras på en gemensam uppfattning om *behovet* av dem. Den här artikeln belyser hur långa linjer i historien också kan innefatta känslor som omsorg och medkänsla.³ Artikeln utgår från nutida känsloforskning, som liksom Smith – och Charles Darwin⁴ – lyfter fram de fysiologiska dimensionerna av vår konstitution. Detta förefaller fruktbart, eftersom det kan nyansera en traditionell berättelse om västerlandets historia, som framställts genom en kronologisk kulturell utvecklingsprocess. Denna historieskrivning är, menar nutida känsloforskare, konstruerad genom en

2. Adam Smith, *The theory of moral sentiments*, utgiven med förord av D.D Raphael & A.L. Macfie (Indianapolis 1974) s. 9.

3. Vi intresserar oss huvudsakligen för människors förmåga att uppfatta andra personers känslor, och hur människor *agerar* i enlighet med dem. Begreppet medkänsla är ett exempel på en sådan känsla och aktivitet och vi använder det som synonymt med omsorg, empati eller välvilja. Den amerikanske psykologen C. D. Batson gör en sådan definition: "Other-oriented feelings congruent with the perceived welfare of another person", Batson, C. D. "Why act for the public good? Four answers", *Personality and Social Psychology Bulletin*: 20 (1994) s. 603–610.

4. Darwins evolutionism har banat väg för en rad studier kring mänskliga känslor inom vitt skilda fält, se exempelvis Edward Westermarck, *The origin and development of the moral ideas* (London 1924–1926). Se också moralpsykologen Marc Hauser; *Moral minds: how nature designed our universal sense of right and wrong* (New York 2006); samt ekonomen Amartya Sen, *Utveckling som frihet* (Göteborg 2002); Åke Daun & Hans Norebrink, *Snällare än du tror: människan – social av naturen* (Nora 2009).

förklaringsmodell kring känslor som inte längre har stöd i nutida beteende- och naturvetenskaper.

Begreppet medkänsla fungerar i denna artikel som ett analytiskt verktyg, även om det också förekommer som ett empiriskt begrepp. Tre nivåer av begreppet lyfts fram: först som kognition, sedan som ett artikulerat ideal, dygd eller värde och slutligen i dess institutionaliserade form. Vi intresserar oss också för det dilemma som ständigt tycks uppstå mellan intentionerna att möta människors behov, å ena sidan, och resultaten eller konsekvenserna av dem, å den andra. Så fort människor upprättar gemenskaper tycks frågor som dessa aktualiseras. De strukturella likheterna och problemen över tid utgör därmed den analytiska fonden för de resonemang som kommer att föras här.

Kognition och känsla

Att forskning om känslornas historia, eller om känslornas historiska karaktär, vuxit sig stark under senare år är tydligt.⁵ En viktig fråga inom denna forskningsgren är huruvida människan är utrustad med en uppsättning känslor som är konstanta. Stuart Walton hävdar med stöd från evolutionspsykologin att rädsla är människans äldsta och starkaste känslomässiga respons. Den är primal.⁶ Idag hävdas i ett flertal discipliner att också empati är ett neurologiskt faktum. Evolutionsbiologen William Hamilton förklarade på 1960-talet med sin teori om släktskapsselektionen att altruism är genetisk.⁷ Kognitionsneurologen Jean Decety menar att empati är inlärad, men att den börjar med en ofrivilligt delad känsla: "This is something that is hard-wired into our brains – the capacity to automatically perceive and share others' feelings."⁸ Många naturvetare och kognitionsforskare håller alltså fram de biologiska grundvalarna bakom olika slags känslor, också hos vår egen art.⁹

Ändå är medkänsla något gåtfullt för oss. Att agera själviskt framstår för

5. Numera finns centrumbildningar kring känslorforskning, som samlar evolutionspsykologer, kognitionsvetare, antropologer, historiker och flera andra akademiska discipliner. CHEP (Cultural history of emotions in premodernity) knutet till Umeå universitet är ett exempel.

6. Stuart Walton, *Humanity: an emotional history* (London 2005).

7. William Hamilton, "The genetical evolution of social behaviour", *Journal of Theoretical Biology* 7 (1964) s. 1–16; se också Robert Trivers för resonemang om ömsesidig altruism, "The evolution of reciprocal altruism", *Quarterly Review of Biology* 46:1 (1971) s. 35–57.

8. Jean Decety, "Mirrored emotion", *University of Chicago Magazine*: 98:4 (2006).

9. Se exempelvis Frans de Waal, *The age of empathy: Nature's lessons for a kinder society* (The Economist print edition 2009); Wilkinson, G. S., 'Reciprocal Food Sharing in the Vampire Bat', *Nature*: 308 (1984) s. 181–184.

biologer och samhällsvetare som så mycket mera begripligt och själviskhet kräver sällan någon förklaring. Inte heller förhåller sig teorier om biologisk medkänsla till en slags äkta altruism. William Hamiltons nyss nämnda teori är till exempel knappast en lära om någon oegennyttig känsla för andra, snarare en teori om hur den enskilde optimerar sina överlevnadschanser. Att förklara medkänsla tycks alltså svårt. För en humanist eller samhällsvetare tycks det näst intill omöjligt. Etnologen Åke Daun lyfter emellertid fram att människan, tvärs igenom kulturgränser, faktiskt tycks agera både snällt och godhjärtat och att anledningen till det finns i vår biologiska disposition, även om kulturella restriktioner och/eller förstärkningar utformat tolkningar av hur medkänsla och omsorg ska uttryckas. De biologiska och etologiska teorierna ger väsentliga insikter, hävdar de, och faktiskt förklaringar till varför människor agerar så osjälviskt som faktiskt är fallet.¹⁰ Neuroekonomen Ernst Fehr framhåller viljan och förmågan till oegennyttia i samarbeten mellan människor, som en avgörande faktor för att större ekonomiska system faktiskt kan fungera. Och då inte enbart som en strategi, utan som ett uttryck för att det är så som vi fungerar. Att se och att tillerkänna denna aspekt av socialt handlande menar Fehr vara nödvändigt för att förstå hur familjer fungerar och i förlängningen organisationer, marknader och ekonomiska system.¹¹ Självisk må människan vara. Och girig och självgod. Men alltså även oegennyttig, om man får tro senare tids neurologer och etologer. Att rent empiriskt särskilja de oegennyttiga ageranden från de själviska lär dock vara svårt. Lättare tycks det alltså vara att fånga själviskheten, rädslan och egennyttan. Historiker har i den andan i regel betonat sådana känslor och belagt dem empiriskt, i många slags skepnader och under många epoker. En orsak till att det tycks svårt att hålla fram de förment varma känslorna i historien kan också vara den institutionella expansionen av medkänsla som västvärlden realiserat de senaste århundradena, genom politiska beslut och fysiska omsorgssystem. Därtill kan läggas att framväxten mot det moderna samhället rent allmänt ses som en utvecklingsprocess, och att denna baserats på just en förändrings- och *utvecklings*diskurs.

Kring känslornas beskaffenhet och funktioner pågår det alltså forskning, om än i första hand inom ramen för natur- och beteendevetenskaper. Men

10. Daun & Norebrink (2009 Nora).

11. Ernst Fehr, "Human altruism: economic, neural and evolutionary perspectives", *Current Opinions in Neurobiology* 14 (2004) s. 784–790.

det finns historievetenskapliga undantag. Den amerikanska historikern Lynn Hunt lyfter fram att politiskt handlande, vid sidan av politiska och ideologiska tankefigurer, formats också genom känslor. Politiska handlingar kan helt enkelt inte frikopplas från känslor, menar Hunt. Hon exemplifierar med den amerikanska självständighetsförklaringen och den franska deklARATIONEN om mänskliga fri- och rättigheter som hon menar ytterst hade sin grund i den emotionella sfären. Empati och respekt för andras integritet var väsentliga byggstenar i dessa deklARATIONER, och enligt Hunt starkt sammanbundet med det omvälvande 1700-talet: Individualisering och upplysning fick människor att erfara känslor av obehag eller olust också när andra för illa. Hunt framhåller emellertid att medkänsla inte uppstod under 1700-talet, utan finns hos människan som en biologisk disposition. Men varje kultur formar tolkningen av den och hur den bäst bör uttryckas. I Hunts teori var det 1700-talets samhällsomvandlingar som "släppte lös" empatin hos människorna, varpå man fortsatt kan hävda att Hunt ger 1700-talet status som "the age of sentiment". Det är en historia om känslornas *utveckling*.¹²

Medeltidshistorikern Barbara Rosenwein menar att beskrivningar av känslornas historia, företrädd av exempelvis Annalesskolan, har utgått ifrån en gammal uppfattning om vad känslor rent fysiologiskt anses vara och att denna uppfattning fört med sig en utvecklingsteori, såsom Hunt ovan kan exemplifiera. Rosenwein kallar denna traditionella beskrivning av känslor för den "hydrauliska modellen", eftersom känslor ses som kopplade till kroppsliga vätskor. Denna tolkningsmodell har sin grund i antika och medeltida medicinska förklaringar om känslor som vätskor, som häver sig och svämmar eller pyser över, inom varje person.¹³ Rosenwein framhåller hur starkt vi tillägnat oss detta synsätt, inte minst framgår det genom hur vi använder det i språket: känslor är ett tryck som byggs upp i kroppen och som måste kanaliseras för att vätskorna ska komma i balans; "we are in good humors", kan det till exempel heta, eller att "vi lättar på trycket", "går upp i limningen", "får ut ilskan" eller "släpper lös våra känslor". Enligt denna teori är känslor universella, binära, antingen av eller på, beroende av sociala eller individuella förutsättningar. Behärskning av impulser handlar om att kunna hantera trycket. Medeltidsmänniskornas känsloliv motsvarade barnens. Känslorna var ouppfostrade, våldsamma, offentliga, skamlösa. Känslor i

12. Lynn Hunt, *Inventing human rights: a history* (New York 2007) s. 39–40.

13. Se exempelvis Roy Porter (red.), *Medicine* (Cambridge 1996); Roy Porter, *The great benefit to mankind: a medical history of humanity from antiquity to the present* (London 1999).

allmänhet har ställts mot förnuft och rationalitet, känslsamheten associerats med kvinnlighet, i motsats till det moderna – manliga – förnuftet.¹⁴ Resonemanget går ut på att med den moderna perioden följde disciplin, kontroll och ett undertryckande av känslor. Trots en dominerande uppfattning bland historiker att människor också i det förflutna har uttryckt glädje, sorg, rädsla och många andra känslor, med multipla meningar, som har påverkat andra och som manipulerats, på samma sätt som idag, antas känslorna på lång sikt ha genomgått en tämligen radikal förändring, till förmån för ett mer återhållet känslspråk. En sådan förklaringsmodell har präglat känsluhistoriker när de har sökt göra en sammanhängande berättelse om västerlandets förändring. Känslouttryckens generella förändring faller så väl in i förståelsen av hur det moderna samhället fungerar.¹⁵ Det uppfattade brottet eller skillnaden mellan äldre tiders känsloutlevelser och våra dagars behärskning, har resulterat i en *polarisering* mellan den moderna människan och den förmoderna, där känslornas rationalisering står i centrum.¹⁶

Sociologen Norbert Elias får stå som den främste representanten för denna förklaringsmodell, även om dess grundtema fått understöd av stort sett samtliga stora teoretiker under 1900-talet.¹⁷ Den franske antropologen Claude Lévi-Strauss kan sägas utgöra ett undantag. "Världen började utan människan och kommer att sluta utan henne" lär han ha sagt. Ett sådant perspektiv öppnar för en historisk berättelse där människans utveckling och förändring inte är det huvudsakliga studieobjektet, snarare dess väsens förmågor och begränsningar. Lévi-Strauss lyfte fram människan som en kommunicerande varelse, med vilja och kapacitet att systematisera tillvaron och göra den begriplig, vare sig det rör sig om skriftlösa folk eller oss själva.¹⁸

14. Karin Johannisson, *Melankolins rum: Om ångest, leda och sårbarhet i förfluten tid och nutid* (Stockholm 2009).

15. Barbara H. Rosenwein, "Worrying about emotions in history", *American historical review* 107:3 (2002) s. 821–845. Resonemanget om kognition som följer här efter bygger på denna artikel.

16. Se härom "Civilisering – en konstruktion? Replikskifte mellan Dag Lindström, Arne Jarrick och Johan Söderberg", *Historisk tidskrift* 124:2 (2004).

17. Norbert Elias, *Civilisationsteori. D. 1, Sedernas historia* (Stockholm 1989); Norbert Elias, *Civiliseringsteori. D. 2. Från svärdet till plikten: samhällets förvandlingar* (Stockholm 1991). Intressant i detta sammanhang är också Phillipe Ariès, som fört fram en tankemodell om föräldraskapets modernisering från tidigmodern tid och framåt. Phillipe Ariès, *Century of childhood: a social history of family life* (New York 1962). Se härom även Lawrence Stone, *Family, sex and marriage in England, 1500–1800* (London 1984).

18. Se Claude Lévi-Strauss, *La pensée sauvage* (Paris 1962).

De franska historikerna bakom den så kallade Annalesskolan vände sig mot en historieskrivning som de uppfattade vara allt för koncentrerad kring samhällets eliter. Istället riktades ljuset mot massan och det historiskt långa varandet. Epoker med tillhörande tidsavgränsningar ansågs vara mindre viktiga för hur historiska studier kunde bedrivas. I *Les rois thaumaturges* stannade inte Marc Bloch vid en särskild period som medeltiden, utan utgick istället från själva problemet. Hans undersökning av föreställningar om den kungliga handpåläggningsritualen innebar att han studerade historia över flera århundraden, *histoire de longue durée* som Braudel senare skulle kalla det.

Annalesskolans historiker separerade idéer från känslor. Känslorna knöts istället till mentaliteter, som i allmänhet tenderar att vara trögröriga. Också inom ramen för Annalesskolan reproducerades därför föreställningen om en känslornas rationalisering till förmån för förnuftet. Folket beskrevs som känslösamma – som motpol eller kontrast till förnuftet – och som passiva och undertryckta av egna mentala strukturer. Lucien Febvre uppfattade civilisationens historia som ett från början jämbördigt förhållande mellan känslomässig och rationell aktivitet, men där de rationella tankarna successivt började ta över de känslomässiga.¹⁹ Den generella bilden av hur Annaleshistorikerna förhåller sig till känslorna i den europeiska förmoderna kulturen kan sammanfattas som en rädslans kultur; en rädsla för havet, för natten, för främlingar, häxor, Guds vrede, pesten, sjukdomar, turkar och krig. Den brittiske historikern Stewart Clark menar att Annaleshistorikerna beskrev den förmoderna känslövärlden på följande sätt: "Physical and mental insecurity gave rise to emotional trauma. Preoccupied with surviving in hostile, mysterious surroundings, lost in a world of which they had only imprecise knowledge, simple men became victims of severe, even psychotic anxiety."²⁰ Men rädslan fanns förstas - för Guds vedergällningar, för barnens död, olyckor och annat elände. Andra forskare har istället omvänt sett rädslan som kulturfenomen som typiskt för vår egen tid. Gunnar Broberg skriver: "Rädslan har sin rationalitet. Rädslan är inte något som vi har lämnat genom att passera primitiva stadier el-

19. Peter Burke, *Annales-skolan: en introduktion* (Uddevalla 1996) s. 39-41, 152. Om mentalitetshistoria se exempelvis Anders Florén, "Smulor och aktörer: en historia om fransk och svensk mentalitetshistoria", *Lychnos* (1996) s. 59-80; Arne Jarrick, "Tio teser om hur vi tänker", *Häftan för kritiska studier* 21:1 (1988) s. 25-30.

20. Stuart Clark, "French historians and early modern popular culture", *Past and present* 100:1 (1983) s. 69.

ler perioder då pesten och kriget tagit strupgrepp, också vetenskapen och moderniteten skapar rädsla”.²¹ Därtill kan man lägga otaliga exempel på hur rädslan styr offentlig debatt och politiska beslut också idag, i alla delar av världen.

Den så kallade hydrauliska förklaringsmodellen är sedan 1950-talet inte längre giltig i medicinska och beteendevetenskapliga sammanhang, även om känslornas disciplinering fortfarande är av stort intresse. Modellen bör därför, menar Rosenwein, ses som situationsbunden och inte generell. I vissa sammanhang är givetvis känslornas disciplinering påtaglig, som inom ramen för yrkesroller eller i offentliga arenor av olika slag. Rosenwein talar om olika ”emotional communities”, det vill säga olika slags rum eller sammanhang, för *olika* känslor i äldre tid och att det är dem som vi som historiker ska försöka spåra. Flertalet historiska studier har redan visat för äldre tider att känslomässig disciplin avkrävdes och företogs i vissa situationer, men inte i andra.²² Det bör med andra ord vara fullt möjligt att analysera känslornas språk också i historisk tid, men utifrån ett perspektiv som inte utgår från den hydrauliska modellens metaforik, med känslor som ”pyser” eller ”trycker”. Frågan kvarstår vilka sådana konkurrerande känslor skulle kunna vara.

Kognitionsforskare betraktar idag känslor snarare som led i en process av upplevelser och värderingar än som krafter som strävar efter frigörelse. Känslor ses inte som irrationella, eller för den skull rationella, utan som resultat från bedömningar som vi gör om ”weal or woe” – vilket betyder i vilken grad som något är bra eller skadligt, njutbart eller smärtsamt, beroende av hur det uppfattas av enskilda personer. De är med andra ord kopplade till den situation och de normer som utgör ramarna för handlingsval i en specifik kontext. De fungerar som affekter, eller responser, för att tala med sociologen Johan Asplund.²³ Processen börjar med en bedömning. Därefter följer de emotionella signalerna, av vilka vissa är medvetna och andra inte. Slutligen kommer handlingsberedskapen: personen flyr, slår, fryser, försöker mer, eller gör något annat. De flesta kognitiva psykologer tror att

21. Gunnar Broberg, *Tsunamin i Lissabon: jordbävningen den 1 november 1755, i epicentrum och i svensk periferi* (Stockholm 2005).

22. Se härom exempelvis både svensk och utländsk civiliseringsforskning. För ett intresserant exempel på de för oss lite svårgripbara gränsdragningar för tillåtet och otillåtet våld under tidigmodern tid i England, se James Sharpe, ”Violence and sir Resesby”, i Annika Sandén (red.), *Se människan: demografi, rätt och hälsa – Seeing People* (Linköping 2008).

23. Johan Asplund, *Det sociala livets elementära former* (Göteborg 1988).

vissa grundläggande känslor existerar hos alla människor, såsom rädsla och ilska. Den kroppsliga och mentala kapaciteten att ha känslor är universell, men de uttryck som dessa frambringar, hur de upplevs och uttrycks, är beroende av kulturella normer såväl som personliga förutsättningar.

Om kognitionsforskningen under 1950-talet på allvar började ifrågasätta den "hydrauliska" modellen kom 1970-talets socialkonstruktivism att slutgiltigt revidera den. Känslor och deras uttryck sågs som konstruerade, det vill säga helt och hållet formade och skapade av det samhälle som de opererar i. För "starka" socialkonstruktivister finns det inga förment grundläggande känslor överhuvudtaget; för "svaga" socialkonstruktivister (flertalet), så är det samhället som böjer, stöttar eller motarbetar uttrycken för olika slags känslor. Det betyder att varje kultur har sina regler och ideal för känslor och beteenden och att varje kultur stöttar och motarbetar vissa former av uttryck.²⁴ Till skillnad från kognitionsforskarna så intresserar sig inte socialkonstruktivisterna för de interna mekanismerna för känslornas produktion, vissa förnekar dem rentav. Men trots det, så pekar båda dessa linjer på en historia om känslor där "tyglande", eller behärskning inte är en variabel. Istället koncentreras diskussionen kring två kompletterande frågor: vad människor medvetet och omedvetet anser befrämja deras "weal or woe" och vilka möjligheter kulturer erbjuder för uttrycken av och för representationen av dessa känslor.

Även inom kulturforskning och kulturteori har det under det senaste decenniet vuxit fram ett nytt intresse för den biologiska kroppen. Konstruktivistiska diskursanalyser anses inte till fullo kunna fånga den kraft och rörelse som mänskliga kroppar ger och de avtryck de kan göra i det fysiska rummet. Denna så kallade *affektiva vändning* knyter alltså an till kroppsliga, rent av biologiska uttryck, både som metod och som studieobjekt.²⁵ För att komma åt mänskliga handlingsval och mönster betonas numer även inom ramen för kulturgeografi, och särskilt tidsgeografi, det kroppsliga. Levnadsvillkor för svenskar idag är i regel annorlunda än de var under tidigmodern tid. Men mycket består. Människor måste försörja sig och sörja för hushållets fortlevnad. Produktionen av varor och tjänster har förändrats organisatoriskt. Men produktion och reproduktion betingar

24. Se exempelvis hur statsmakten förmedlade sociala och moraliska ideal via böndagsplakaten. Joachim Östlund, *Lyckolander: maktens legitimering i officiell retorik från stormaktstid till demokratins genombrott* (Lund 2007).

25. Se exempelvis Sara Ahmed, "Introduction: feel your way", *The cultural politics of emotion* (Edinburgh 2004); Fredrika Spindler, *Spinoza: multitud, affekt, kraft* (Göteborg 2009).

varandra och tillvaron består idag, som då, av en räckta projekt som ska genomföras i en tidsmässig ordning. När någonting tas itu med på en plats vid en viss tidpunkt, får det konsekvenser för andra saker som också måste göras. Det må låta trivialt, men om vardagliga handlingar betraktas som fysiska projekt kommer mer essentiella faktorer i dagen. För hur det nu än är måste vi – nu som då – vila, sova och äta, planera för framtiden, natta barnen, väcka dem, förflytta oss i rummet, ut på åkern, bort i förrådet eller vad det nu kan vara som krävs för att genomföra de många projekt som vardagen innebär. Då framgår det tydligare vem som gör vad, hur lång tid varje handling tar och vilka följderna blir i det aktuella sammanhanget. Poängen med att fokusera fysiska rörelse- och handlingsmönster som människor gör för att ordna sitt liv är ett sätt att överbrygga skillnader i värderingar och diskurser, tider och kulturer emellan.²⁶ Idéhistorikern Karin Johannisson ser känslor som mycket bestämt kopplade till samtidens många projekt och restriktioner. Upplevda erfarenheter är variationer på erfarenheter som består genom århundradena. Känslorna består, men uttrycken varierar.²⁷

Kultur, samhälle och medkänsla

Varje samhälle har sina diagnoser, för att tala med Johannisson, liksom sätten att förhålla sig till dem. Medeltidens omsorgstänkande lanserades av den kristna kyrkan. Barmhärtighet och medkänsla var centrala dygder och är så fortfarande, men idag rymmer begreppet barmhärtighet andra politiska dimensioner, som stämmer bättre med det sena 1800-talets filantropi, än med ett nutida välfärdstänkande.²⁸ Inte desto mindre kan medkänsla vara en spännande ingång i att förstå hur mänsklig omsorg uppstår, formas och utvecklas – och hur den formar samhället.²⁹

Det system som växte fram i och med den kristna kyrkans etablering formade en omsorgstanke där den behövande, å enda sidan, och allmosegivaren, å den andra, utgjorde två parter i ett ömsesidigt system. Den fat-

26. Se Tora Friberg, Christina Scholten, Annika Sandén, "Re-reading time-geography: genus och speglingar av makt i tidrummet", *Kultur–Natur: konferens för kulturstudier i Sverige* (2009) s. 201; Kajsa Ellegård & Uno Svedin (red.), *Tillvaroväven/Torsten Hägerstrand*, med bibliografi sammanställd av Bo Lenntorp (Stockholm 2008).

27. Johannisson (2009) exempelvis s. 13–26, s. 257–266.

28. Om filantropi, se Staffan Förhammar, *Med känsla eller förnuft? Svensk debatt om filantropi 1870–1914* (Stockholm 2000); Birgitta Plymoth, *Fostrande försörjning: fattigvård, filantropi och genus i fabriksstaden Norrköping 1872–1914* (Stockholm 2002).

29. Se exempelvis Sigrun Kahl, "The religious roots of modern poverty policy: Catholic, Lutheran, and reformed protestant traditions compared", *European Journal of Sociology* 46 (2005) s. 19–126.

tige erhöll undsättning, om än tillfällig, genom allmosan. Allmosegivaren å sin sida erhöll frälsning genom gåvan. Mot det medeltida allmose-systemet kan man invända att människor inte alls agerade av medkänsla eller omsorg om medmänniskorna när de skänkte sina allmosor utan för den egna frälsningens skull. Även om det nu var så att människor av förmenta egenintressen stöttade enskilda och de etablerade hospitalen och helgeandshusen, och att den behövande var underordnad andras godtycke, innebar det att barmhärtigheten institutionaliserades och etablerades i fysiska inrättningar och organisationer. Genom framväxten av nationalstaterna i Europa kom institutionerna att förvaltas på nya sätt. På 1300-talet inrättades i Portugal hus för föräldralösa barn, liksom de så kallade hospitalsinrättningarna Misericordia (som betyder barmhärtighet). Fattigvården utgjorde av rent materiella skäl en angelägenhet för lokalsamhället men var därtill en moralisk angelägenhet för kyrkan och kronan. Misericordia skulle finansieras av kronan och inte drivas i kyrkans regi men kronan postulerade krav att verksamheten skulle utgå från katolska värderingar om barmhärtighet.³⁰

De medeltida helgeandshusen och de tidigmoderna hospitalen täckte de mest akuta försörjningsbehoven men fungerade för den skull inte enbart som uppsamlingsplatser eller förvaringsinrättningar för samhällets mest behövande. Vid hospitalen i Vadstena och Linköping skildes grupper åt redan vid 1600-talets början och verksamheten innehöll inslag av specialiserad vård, något som vanligtvis anses ha utvecklats först under 1700-talet.³¹ Hospitalen drevs som större hushåll vars organisation stod under magistratens kontroll. Hospitalshjonens välbefinnande var inte ointressant för dem som förvaltade inrättningarna och omsorgen om hjonen sträckte sig otvetydigt längre än till att bara hålla dem vid liv. Naturligtvis varierade förhållandena och hjonens vardag lär generellt sett ha försämrats mot 1600-talets slut.³² Reformationen kom emellertid att föra med sig en tyngdpunktsförskjutning i synen på fattigdom. Det dagliga arbetet lyftes

30. Laurinda Abreu, "Organizing poor relief and health care: the specificity of the Portuguese case (16th–18th century)", i Laurinda Abreu (red.), *European health and social welfare policies* (Blansko 2004) s. 61–80.

31. Roger Qvarsell, *Ordning och behandling: psykiatri och sinnesjukvård i Sverige under 1800-talets första hälft* (Umeå 1992); Bengt-Erik Eriksson, *Vägen till centralhospitalen: två studier om den anstaltsbundna sinnesjukvårdens förhistoria i Sverige* (Göteborg 1989).

32. Annika Sandén & Claes Westling, "Rasande, besatta och andra hospitalshjon: de äldre hospitalens verksamhet och människor", i Roger Qvarsell & Cecilia Riving (red.), *Själens sjukdom och hälsa: psykiatrin och den historiska forskningen* (kommande).

fram som en Guds tjänst. Människor i marginalerna sågs i högre grad än tidigare som ovilliga att arbeta. Fattigdom blev en fråga om moral.³³ Stora omstruktureringar av fattigvården företogs i stort sett över hela Europa under 1500- och 1600-talet. Tillsammans med en tilltagande skepsis gentemot fattiga kom fattigvården att villkoras hårdare. Bara de så kallade rätta fattiga kom ifråga. Men det gamla allmosetänkandet och den enskildes ansvar att bry sig om sin nästa försvann inte ur den offentliga retoriken. Laurentius Petri skrev i sin kyrkoordning att den som inte brydde sig om sin fattiga nästa, "han är inte bättre än en Hedning".³⁴ Ärkebiskopen Abraham Angermannus gick på samma linje när han under sin räfst genom Östergötland 1596 rannsokade och dömde en man som "försummade de fattiga". Räfsten syftade till att städa undan katolska seder och omoral i landet, till förmån för ett lutherskt bruk och tänkande i stort och smått. Mannen i fråga hade tydligen inte velat bidra till den gemensamma fattigkassan. Kyrkoherden hade då reagerat, eller kanske en granne vilket sedermera renderade ärkebiskopens dom.³⁵

De katolska, lutherska och kalvinska traditionerna utvecklade efterhand olika system för omsorgsarrangemang, allt efter sina respektive föreställningar om fattigdom och vad som rättfärdigade tiggeri, understöd, vilken roll privat välgörenhet skulle spela, vilket ansvar staten skulle ha och mycket annat kring inrättningars och organisationers innehåll och utformning.³⁶ Lokala fattigvårdsinrättningar i Sverige har alltid legat under socknens och kyrkans domän och på så sätt varit mycket tätt knutna till lokalsamhällets behov och organisation. Peter Aronsson har lyft fram sockenstämmans betydelse för driften av fattigvård på lokal nivå, inte minst i mötet mellan ett lokalt självstyre och statlig makt.³⁷ Lokalsamhällets sätt att möta sociala problem har dock inte bara kommit till uttryck genom regelrätta fysiska institutioner. Kyrkan och rådet arbetade på lokal nivå under det tidiga 1600-talet för att integrera människor i hushåll och forma förutsättningar

33. Exempelvis Robert Jütte, *Poverty and deviance in early modern Europe* (Cambridge 1994); Conny Blom, *Tiggare tidstjuvar, lättingar och landstrykare: studier av attityder och värderingar i skrän, stadgar, ordningar och lagförslag gällande den offentliga vården 1533–1664* (Lund 1992).

34. Sven Kjällström (red.), *Den svenska kyrkoordningen 1571: jämte studier kring tillkomst, innehåll och användning* (Lund 1971) s. 194.

35. Chatarina Stenqvist & Marie Cronberg Lindstedt (red.), "Angermannus och de helgade medlen" (kommande).

36. Kahl (2005).

37. Peter Aronsson, *Bönder gör politik: det lokala självstyret som social arena i tre Smålandssocknar, 1680 – 1850* (Lund 1992).

för vad samhällsvetare idag kallar ett socialt kapital.³⁸

Ett annat exempel, inte på offentlig vård, men på hur människor har institutionaliserat säkerhet, utgörs av de många försäkringar mot brand- och sjöskador i äldre tid. Det äldsta gillesväsendet kommer sannolikt från den frankiska och germanska kulturvärlden och ska rent allmänt ses som den historiska utgångspunkten för organiserad inbördes hjälpverksamhet på alla områden, i synnerhet för det försäkringsväsende som växte fram under medeltiden. Ur Mariagillet i Stockholm exempelvis, utföll skyldighet att en svuren gillebroder skulle hjälpa den som "kommer i vända, som rör liv eller ära."³⁹ I de medeltida städerna växte i Sverige fram en rad gillen från 1200- och 1300-talen. Under senmedeltiden uppkom också bygdegillen, bondegillen, bergverkgillen, prästerliga gillen och från detta skede ha gillesstadgor bevarats. Dessa försäkringar gav inget eller litet ekonomiskt stöd, snarare var det sociala eller känslomässiga säkerhetssystem för att ombesörja begravningar eller besöka sjuka. Från slutet av medeltiden finns minst sex gillestadgor som alla är inriktade mot gravföljd och sjukvård.⁴⁰ Religionen var betydelsefull för människor i äldre tider och kyrkans ceremonier uppbar väsentliga välfärds- och trygghetssystem. Att sörja för andras begravningar var därför ingen småsak.

Andra exempel på sjöskadehjälp har hittats i danska gillen. Möjligtvis fanns en liknande hjälp hos "frisernas gillebröder" i Sigtuna på 1000-talet i Sverige. På den svenska landsbygden finner man en tidig ansats till ömsesidig sjöförsäkring i form av så kallade hamnskrån. Ett exempel från omkring 1450 kommer från Stockholms södra skärgård som stadgade att fiskarna skulle bistå varandra vid storm och oväder. Ömsesidig sjöskadehjälp av allmogekaraktär och av liknande slag förekom även senare. Olika system för individens säkerhet vid nöd existerade parallellt på olika samhällsnivåer och påverkade varandra. Modeller för system för omsorg och säkerhet importerades också utifrån för att sedan anpassas efter inhemska förhållanden. Den holländska sjöförsäkringsmodellen som infördes i Sverige under 1600-talets andra hälft är ett sådant exempel.⁴¹

38. Annika Sandén, *Stadsgemenskapens resurser och villkor: samhällssyn och välfärdsstrategier i Linköping 1600–1620* (Linköping 2005) exempelvis s. 217–236.

39. Tom Söderberg, *Försäkringsväsendets historia i Sverige intill Karl Johanstiden* (Stockholm 1935) s. 79.

40. Söderberg (1935) s. 79–80.

41. Jan Kuuse & Kent Olsson, *Sjöfart & sjöförsäkring under 125 år* (Göteborg 1997) s. 39–40.

Medkänslans institutionella gränser

Med medkänsla är det som med andra företeelser, den kan få oönskade konsekvenser: institutionaliseringen av människors säkerhet, till exempel, kan sägas leda till större rädsla, eller till rädslor som inte tidigare fanns. Inte heller finns det någon garanti för att den i själva verket legitimerar grymhet. Exempel på detta kan vara änglamakerskorna eller de många människor som på hospital och mentalsjukhus hållits i fängsel för sina rasande känsloutbrotts skull.⁴² Troligen var det av omtanke för de andra hjonens säkerhet, möjligen också för den sjuke själv. Vår poäng är att medkänslans uttryck ibland får konsekvenser som inte alls uppfattas höra samman med medmänsklighet och omsorg. Inom ramen för de institutionaliserade former som presenterats ovan kan man dessutom se att resurserna helt enkelt inte inkluderade alla. För att åtnjuta de tillgängliga medlen krävdes någon form av kvalificering. Konsekvenserna av det blev exempelvis tydliga för de tillfångatagna svenskarna i Nordafrika under 1600-talets andra hälft. Sjömannen Wiggman, som citerades inledningsvis, hade hundratals föregångare. De undersåtar som tillhörde statsmakten kom i fråga för de riksomfattande insatser som gjordes under de tidigmoderna krigsåren, medan de som inte gjorde det nekades hjälpen. Statsmaktens officiella syn på fångarna framkommer i ett plakat från 1671 där Hedvig Eleonora uppmanar rikets invånare att skänka pengar för att betala lösen för deras frihet. När det kommer till argumenteringen för att visa "medlidande [...] över sådana Fångars ynkliga tillstånd" kan man notera att det talas om människans "dubbla band", det ena är kroppsligt och knutet till fäderneslandet och det är andra är själsligt och knutet till religionen: "de förmedelst dubbelt Band/ först av den kristlige och evangeliske religion och sedan av ett Fädernesland är förknippade/ och där igenom så mycket mera förbundna dem samma att hjälpa och befordra till förlossning".⁴³ Denna uppdelning blir än tydligare i ett memorial skrivet av fornforskaren och resenären Johan Gabriel Sparwenfeldt till Karl XI. Sparwenfeldt företog på kungligt initiativ en bildningsresa genom Europa. 1691 befann han sig i Nordafrika. Där fann han inte de förväntade gotiska fornlämningarna, utan istället

42. Cecilia Riving, "Änglamakerskan från Helsingborg: en mikrohistorisk studie av fosterbarnsvård i Sverige under 1900-talets första decennier", *Scandia* 69:1 (2003) s. 75–107; Cecilia Riving, *Icke som en annan människa: psykisk sjukdom i mötet mellan psykiatrin och lokalsamhället under 1800-talets andra hälft* (Hedemora 2008)

43. Joachim Östlund, *Ofrihet: individens säkerhet och kaparna från Nordafrika, 1660–1760*, kommande. Forskningsprojekt finansierat av Riksbankens Jubileumsfond, 2009–2011.

ofria svenska sjömän. Innan pesten slog till hann Sparwenfeldt intervjuva och samla information om ett 20-tal personer, beskriva sina intryck av deras nöd och belägenhet och rapportera dem hem till svenska kronan. Han beordrades då göra en kostnadsbedömning av priset för de förslavade männen och kom fram till "att man sedan förskriver de bästa, kapablaste, yngsta, och renaste Svenska, som där kunna finnas var till konsulen". Så långt ansågs staten kunna gå och enbart de yngsta kropparna kom att räknas i detta fall. Provinsundersåtar, vilka troligen seglat på skepp från Hamburg eller Lybeck, fick söka hjälp från de respektive slavkassorna som gällde för dem. Resterande individer, de skadade och de gamla, fick hoppas på hjälp från anhöriga och givmilda kollektbidrag.

De fysiska insatserna var alltså i praktiken selektiva. På samma sätt som att bara vissa förslavade kunde undsättas genom offentliga insatser hade lokalsamhällenas tidigmoderna magistrater att ta ställning till vem som skulle erhålla fattigpass, och vem som inte gjorde det. Vem eller vilka som ska betala för inrättningar eller insatser av olika slag, och vem som kvalar in för att få ta del av dem, utgör ett tidlöst dilemma mellan nödens omfattning och insatsernas storlek. I den stund som lagen nedtecknas i syfte att skydda gruppen eller riket får det marginaliseringseffekter: somliga stämplas ut av andra, eller av sig själva. Precis som att den moderna välfärdsstaten sätter gränser för vem som får ta del av den, var det en praktisk nödvändighet att göra det även i äldre tid.

Den italienske filosofen Giorgio Agamben menar att en av de grundläggande egenskaperna i hur västerländska samhällena fungerar är att människors värde definieras genom tillhörigheten till staten. Den medborgliga rätten, menar han, ger människan en identitet, men framförallt rätten till en rad samhällliga funktioner och säkerhetssystem. Den som är inne i systemet har någonting väsentligt, det vill säga rätten till en, om än aldrig så liten, materiell trygghet. Den som står utanför har – inget. Han exemplifierar med en gestalt från antiken, Homo Sacer, den heliga människan, där utanförskapet också betydde en sakral förlust, det vill säga att mannen kunde dödas, men inte offras. Att inte kunna offras var ett tillintetgörande av honom som människa. Bristen på tillhörighet eller medborgarskap reducerade alltså hans människovärde.

Enligt Agamben pågår denna sorteringsprocess hela tiden. Det har skett genom hela historien och gör så fortfarande. Flyktingläger där människor saknar medborgarrättigheter och de så kallade papperslösa människorna

i världens många stater, kan exemplifiera hur personer inte först erhåller människovärde och sedan sin medborgarrätt. Agamben finner det vara precis tvärtom: Vi har vårt medborgarvärde, och *därmed* följer rätten till vård, omsorg, röst och värdighet – ett människovärde.⁴⁴ Utestängning kan alltså vara den olyckliga konsekvensen av brist på medborgarskap. Det är också en metod för att vidmakthålla ordning. Inom för- och tidigmodern rättsskipning var det ett sätt att bli av med oförfärdiga individer. Den som slutligen utvisats var inte längre en person som stads- och häradsstyrelsen hade besvär av – eller ansvar för. Den förvisade var ”borta”. Begreppsparet inne/ute är antagligen det koncept som bäst förklarar den förmoderna världens moraliska, ideologiska och rättsliga tänkande.⁴⁵ I det lite större, globala, perspektivet kvarstår samma företeelse – och metod. De praktiska och symboliska gränser som stads- eller häradsgränser förr utgjorde, utgörs idag av nations- eller unionsgränser, eller i vissa fall till och med av kommungränser.

Katastrofer och situationer som kräver vård och omsorg betingar alltså samma urskiljning och gränsdragning idag som igår. Genom att rikta analyserna mot de krav som upprättas för att inkludera och exkludera inom de institutioner och de säkerhetssystem som verkar kan strukturella likheter och skillnader spåras. Medkänsla i en vidare samhällelig mening menar vi vara sprungen ur kroppsliga behov som vi har. I vissa skeden av livet är man svag och utlämnad. Att upprätta system för att möta sådana behov är säkerligen utslag av både altruism och egennytt. Funktionella omsorgssystem kan ju betyda att man själv kan förvänta sig stöd vid olyckor eller andra personliga missöden som utmanar den egna försörjningssituationen. Medkänsla i institutionaliserad form finner vi alltså inte vara någonting som blev generell och obligatorisk först i och med det moderna samhället. Lika våldsbenägen och konfliktinriktad som människan var och är, och kreativ i denna destruktivitet, lika förmögen tycks hon vara att återintegrera, att återställa och bygga

44. Giorgio Agamben, *Homo sacer: den suveräna makten och det nakna livet* (Göteborg 2010) s. 13–14, 83–85.

45. Annika Sandén, ”Och den 3 mars avdömdes han vid galgen och där begrovs”, i Titti Fendin (red.), *Döden som straff: glömda gravar på galgbacken* (Linköping 2008) s. 149–152. Ute/inne utgjorde däremot inte alltid några absoluta storheter. Försoningar i äldre tid var möjliga och människor återintegrerades inte sällan i samhällsgemenskapen, se exempelvis Sandén (Linköping 2005). Se också Marie Lennerstrand & Linda Oja, *Livet går vidare: Älvdalen och Rättvik efter de stora häxprocesserna 1668–1671* (Södertälje 2006) s. 595–598, för ett tydligt exempel på försoning, integrering och ett fungerande återuppbyggnadsarbete efter 1600-talets trolldomsriks.

upp det som raserats.⁴⁶ Därtill är människan, vilket är vår poäng, faktiskt både förmögen och benägen att *förebygga* lidande. Detta menar vi inte vara någon modern skapelse, även om formerna avsevärt har förbättrats över århundraden. Snarare är det sprunget ur det faktum att människan ibland är en sårbar varelse på jorden, och därmed beroende av andra.

En föränderlig kontinuitet

Genom den senare tidens intresse för känslornas historia, som tagit intryck från kognitiva beteendevetare, biologer och neurologer, ser vi goda möjligheter att undersöka strukturella likheter och problem över tid, i hur människor har ordnat försörjning och säkerhet, och hur man har mött de sociala och materiella behov som ohjälpligt tycks uppstå i ett samhälle. Den kristna kyrkan formade ett generellt omsorgstänkande kring devisen barmhärtighet, vars institutioner ligger till grund för nutida välfärdspolicy. Vi tänker oss emellertid inte barmhärtigheten som ett specifikt kristet koncept. Snarare uppfattar vi den som en slags institutionalisering och internalisering av mänskliga och kroppsliga svagheter och behov, som andra på något sätt måste förhålla sig till. Det betyder att medkänsla även är ett uttryck för förmågan att kommunicera med andra såväl som en drivkraft bakom utformningen av omsorgsverksamheter i samhället.

Om man ser medkänsla på detta sätt framträder en historia vars främsta drivkraft inte nödvändigtvis har varit konflikt och konflikthantering. En viktig orsak till att konflikter har präglat förståelsen av svunna tider är givetvis att bevarat källmaterial oftast är resultatet av krig och konflikter. En annan orsak är att forskningen – med all rätt – sökt synliggöra ideologier och praktiker som producerat rädsla, hierarkier, orättvisor och makt och hur de minskat över tid. I regel har fredsaktioner uppmärksamats när människor gjort motstånd, i form av uppror eller revolutioner. Sådana händelser ger avtryck i källorna. Men de vardagliga handlingarna som blir till vanor, som lärs till mönster och blir system för säkerhet och omvårdnad?⁴⁷ Generationers knog och ansträngningar kräver långa linjer för att uppdagas. Studier om hur människor förr sökte reducera rädsla eller maktövertag grepp är helt enkelt inte många. Ännu färre kan de studier sägas vara som mer direkt tar utgångspunkt i vad vi idag uppfattar som

46. Se här Oja & Lennersand (Södertälje 2006).

47. Om vardagslivsforskning och förtjänsterna med den, se Peter K. Anderssons essä i detta nummer.

goda känslor, under äldre tid.⁴⁸ Men det finns undantag. Birgitta Odén har framhållit det längre kontinuitetsperspektivet.⁴⁹ Eva Österberg har lyft fram vänskapen som en generellt god och produktiv företeelse. Som sådan kan den illustrera sega och tröga linjer i vår historia och utgör ett exempel på "det som eventuellt är allmänmänskligt även om det föder nymodigheter i de sociala mönstren".⁵⁰

Kognitionsvetare betonar idag att känslor "finns". I synnerhet rädslan anses vara en så kallad primal känsla, nedlagd i oss, och betydelsefull för vår överlevnad oavsett kultur eller tid. Också från kulturhistoriskt håll betraktas vissa känslor som beständiga.⁵¹ Om rädsla och vrede finns, lär säkert andra känslor också göra det. Det öppnar för att också se de förment varma känslorna som beständiga. Om medkänslan sålunda betraktas som en historisk kategori, som en strukturellt betingad variabel i utformningen av samhälleliga funktioner, öppnar sig nya långa linjer. Kollekten kan ses som ett tydligt praktiskt uttryck för eller en institutionaliserad form av medkänsla. De drabbade sjömännen som skrev hem till sina anhöriga var inga passiva offer, utan talade om medkänsla och förväntade sig hjälp från familj, vänner, bygden och hela riket. Om man betänker att det under stora delar av den tidigmoderna perioden fanns många människor som önskade få hem bror, son, brorsbarn, måg eller svärson var det troligen både av medkänsla och av egenintresse som människor bidrog. Denna interaktion är särskilt intressant i de fall där tanken går till handling. Människor *gjorde* medkänslan, de sträckte ner handen i fickan och gav något som de själva arbetat ihop i tron att de gjorde skillnad. Själva handlingen, rörelsen, kan ses som en "ritual" i medkänslans kultur. Genom att lyfta fram praktiker och institutioner i lokalsamhället som upprätthöll omsorgssystem av olika slag, kan medkänslan synliggöras och analyseras.⁵² Självklart kan system och motiveringar skilja sig åt mellan regioner. Det svenska suppliksystemet

48. Malin Lennartssons *I säng och säte: relationer mellan kvinnor och män i 1600-talets Småland* (Lund 1999) är ett undantag. Forskning kring värden som vi framhåller som positiva idag, som exempelvis lycka, företas nu av Anna Nilsson, Lunds universitet, som studerar lyckobeskrivningar i skillingtryck. Se härom även Brita Plancks pågående avhandlingsarbete vid Göteborgs universitet, om kärleksäktenskapets teori och praktik.

49. Se "De långa linjernas perspektiv. Intervju med Birgitta Odén" i Birgitta Wirmark (red.), *Professorsboken: fyrtionio lundakvinnor berättar* (Stockholm 1996).

50. Eva Österberg, *Vänskap: en lång historia* (Stockholm 2007) s. 13.

51. Exempelvis Johannisson (Stockholm 2009).

52. Hur fattigvården utformades på lokal nivå och varierade mellan områden har studerats av Anna-Maria Skoglund, *Fattigvården på den svenska landsbygden år 1829* (Stockholm 1992).

met⁵³, de många hospitalen, fattigkassorna, sjömanshusen och kollektorna är bara exempel på vad som ännu inte på allvar har använts som källor och studieobjekt av historiker.

Slutord

I vilken utsträckning är biologiska, psykologiska och neurologiska teorier hållbara utifrån ett historiskt forskningsperspektiv? Som historiker är det knappast möjligt att testa de neurologiska processerna hos de historiska människorna, eller de kognitiva funktionerna. Det är nu inte heller det som utgör vår huvudsakliga poäng. Snarare kan den biologiska och kognitiva forskningen kraftfullt stödja ett *perspektiv* som söker avkoda och förstå också de förmodat varma känslorna i historien. Vi ser inte förmågan att känna med andra som någon sentida uppfinning, framsprungen ur en psykologisk mognadsprocess hos själva människan eller genom en känslomässig evolution, utan som en förmåga som är invävd i oss som människor. Därmed inte sagt att samhälllig utveckling inte sker. Men det är formerna att hantera behoven som utvecklas, inte behoven i sig eller uttrycken för dem. Det moderna, globala, samhället håller inte heller stånd mot fattigdom och de marginaliseringseffekter som lagar och institutioner för med sig. Utanförskap och mänskligt lidande hör inte det förgångna till.

Historiedisciplinen orienterar sig av gammal hävd mot samhällenas *förändring*. Diskontinuiteterna poängteras då och skeenden av förändring dramatiseras till en betydelse de möjligen inte alltid har haft. Den traditionella känsloforskningen är på liknande sätt en historia om kontraster, om polaritet och förändring. Brottet gentemot det förmoderna är berättelsens överordnade tema. Brottet, eller brytpunkten, ligger enligt denna forskning i det under tidigmodern tid förändrade reaktionsmönstret på det förment pysande trycket. Den så kallade hydrauliska känslomodellen har dominerat tidigare forskning. Därmed är det också en historia som går tillbaka på en lång medicinhistorisk tradition. För att skapa en förklaring som hänger ihop kring de förändringar som har skett, betonas originaliteten i vissa skeden och dessa görs kanske mer betydelsefulla än vad de i själva verket har varit. En sådan modell bygger i någon mening dessutom på att historien har *ett*

53. Stina Karlgrén, Umeå universitet, studerar utifrån suppliker adelsdamers handlingsutrymme under tidigmodern tid. Harald Gustafsson har flaggat för detta intressanta material i "Att göra svenskar av danskar? Den svenska integrationspolitikens föreställningsvärld 1658–1693", i Karl-Erik Frandsen & Jens Chr. V. Johansen (red.), *Da Østdanmark blev Sydsverige: otte studier i dansk-svenske relationer i 1600-tallet* (Ebeltoft 2003) s. 31–60.

förlopp, med en överordnad berättelse. Vi föreställer oss istället att det förflutna har flera förklaringar, parallella sådana, fullkomligt rimliga var för sig, men som möjligen framstår som motsägelsefulla när de betraktas tillsammans. Medkänslans historia kan vara just en sådan berättelse eller kontinuitet. Vredens historia kan vara en annan, rädslans likaså. Våldets historia är redan befäst i det kollektiva historikerminnet. Om man ser det så, kan medkänsla utgöra ett undersökningsobjekt också under mer våldsamma tider såsom under den kyrkliga ortodoxin och militärstatens välde. Att studera äldre tiders uttryck för omsorg och institutionaliseringen av den, förefaller oss alltså vara en fruktbar väg för att förstå hur samhällen har hållits samman, hur konflikter har överbyggats och hur människans lidande har kunnat minskas genom individuella uppoffringar och kollektiva lösningar.

Om medkänsla ses på det sätt som vi har skisserat här, det vill säga som en grund för välfärdstänkande med stöd i kognition och neurologi, blir inte frågan när och hur medkänslan först utvecklades, utan vilka former den har tagit. Centrala frågor blir då vilka institutioner i samhället som har varit bärare av en slags medkänslans politik och hur övergångar har gått till; mellan kyrkan, klostren, rådet, sockenstämmorna och staten och hur medkänslan utvecklades från religiös dygd till plikt, till sekulär organisation, till generellt och offentligt eller privat ansvar. I vilka "rum", för att tala med Rosenstein, har den uppkommit, saknats, förändrats eller vänts till sin motsats? Och hur ter sig en svensk version av en medkänslans politik gentemot europeiska motsvarigheter; har medkänslan ett kön och hur och vem i samhället har konstruerat normer om den, upprättat dem, fått dem att bestå eller förändras? Därtill, hur ser utslutningsmekanismerna och dess effekter ut längs en längre tidsaxel?

Vad medkänsla och omsorg är för något är en fråga som idag sysselsätter naturvetare, neurologer och psykologer.⁵⁴ Vi finner det vara en uppgift också för historiker. Kanske kan historiska analyser då inte bara dra nytta av kognitionsvetares och neurologers teorier, utan också tvärtom, bekräfta och nyansera dem.

54. Att studera osjälviskhet eller medkänsla biologiskt är ett slags trendbrott idag, gentemot senare decenniers forskning som stadigt inriktats mot den förment egoistiska människan. Evolutionsbiologen Richard Dawkins verk *The selfish gene* (Oxford 1976) har haft ett stort inflytande på forskningen inom detta område.

The *longue durée* of compassion

Long lines of inquiry can be pursued also on feelings such as care and compassion in order to qualify a conventional narrative of the development of western society as the gradual triumph of reason and self-control over fearful emotions and anxiety. The conventional narrative is based upon theories of emotions that are no longer adhered to in the behavioral- and natural sciences. In this article the concept of compassion works as an analytical tool but also as an empirical term. It is used in three ways: first, as a cognitive emotion; secondly, as an articulated and public value, ideal or virtue; finally in its institutional forms and patterns. The argument rests on the contemporary science of emotions, which emphasizes the physiological dimension of the human disposition. The article also addresses the dilemma that appears to arise between intentions of solving social needs, on the one hand, and the results that might appear when the needs are larger than the resources available, on the other hand. Exclusion has often been the consequence of disqualification, something that humans seem to fear more than anything. Finally, this article deals with the various concepts of compassion as significant foundations for the origin of societies and social patterns. Societal systems for security and care have long historical roots. By using the concept of compassion not just as a cultural value, but also as a cognitive and neurological concept, it is possible to show how communities, like families, villages and states, might be initiated and maintained. Thus, this article aims to challenge a traditional historical narrative that has overemphasized the development of human moral emotions.

Keywords: compassion, caring, emotions, evolution, continuity, welfare, pre-modern, outside/inside